

MILYEN MÉLY A MÚLTNAK KÚTJA?

A régmúlt idők emlékezete és a zsidóság

(*Mentegetőzés*) Ez az írás eredetileg kommentár akart lenni Halasi Zoltán kötetéhez,¹ de egyetlen problémára összepontosítottam, és az elsodort. Halasi szövege rendkívül sűrű, hihetetlenül átgondolt és alaposan kidolgozott mű, három szöveg egymás mellé állítása, megérdemli a komoly elemzést, és remélem, sort keríték majd rá. Itt egyetlen elemét, a „középkori verseket” emelem ki, a kötet harmadik részét.

(*Az emlékezet mélysége*) Milyen mély a múltnak kútja – vagyis persze mélységes mély, de milyen mélyre látunk bele? Milyen messzire tudunk visszatekinteni, és mire jó, ha nagyon hosszú az emlékezet? Tanulságos? Vagy analógiákkal szolgál? Vagy a jelenlegi önazonosságunkat erősíti meg? Vagy szellemi játék? Különbözik-e vajon kultúránként, népcsoportonként, vallásonként, rétegenként, családonként a múlt kútjának mélysége?

És, közelebről: meddig terjedhet a zsidóság emlékezete? Van egyáltalán értelme ennek a kérdésnek anélkül, hogy megmondanánk, mi az a zsidóság? Azt hiszem, igen – csak végleges válaszra ne számítsunk, csupa feltételezés, véletlenszerűség, esetlegesség lesz az eredmény. Semmi konkrétumra nem tudok támaszkodni, vannak szörványos és rendszertelen tapasztalataim, de többnyire csak találgatok. Azt hiszem, kivételes esetektől eltekintve (vagy leszámítva a komoly családtörténet-feltáró kutatómunkát), ez az emlékezet néhány generációnál messzebbre nem tekint vissza. Találkoztam egyszer egy amerikai professzorral, aki berlini nagyszüleinek családját Córdobáig tudta (neve és néhány örökölt tárgy révén) visszavezetni, alig titkolt büszkeséggel: vagyis ötszáz évre (az 1496-os kiűzetés előtti időkre) „emlékezhetett”. Ez nagyon ritka lehet. Itt, Közép-Európában pedig legfeljebb néhány híres rabbi leszármazottjai tarthatják számon őseiket, és talán egy-egy tizenkilencedik századi pogrom őrződhetett meg a családi emlékezetben. Magyarországon még az sem – kevés pogrom volt, esetleg számon lehet tartani néhány őst a 48-as honvédek között – de a többségi társadalomhoz való nyelvi, kulturális, sőt vallási alkalmazkodás (az „asszimiláció”) nagyon erős volt, ez az emlékezet halványításához jócskán hozzájárulhatott. És ami a legfontosabb: a készakart felejtés, amelynek legfontosabb motívuma a holokauszt; annak a vágya, hogy mindaz, ami megkülönböztetésre alkalmat adhat, eltöröltessék, beleértve a múltat is. De – legalábbis Magyarországon – talán már a holokauszt előtt sem volt elhanyagolható annak a vágya, hogy a származás, az eredet homályba vesszen. Olyan rétegekről van szó, amelyeknek a presztízse amúgy sem volt nagy: kiskereskedők, kisiparosok – csak kevés orvos, egyházi személy, pénzüember.

Bizonyára vannak erről vizsgálatok, kutatások, felmérések – de elegendő talán saját tapasztalatainkra hagyatkozni. Egy család emlékezete ritkán terjed túl a dédszülőkön, legfeljebb az ükszülőkön. Nyilván nagy különbségek vannak társadalmi rétegek szerint, és könnyen lehet, hogy más volt a helyzet régebben, mint ma. Az arisztokrata vagy akár

Elhangzott 2014. december 11-én, Pécsen, a *Jelenkor* rendezésében megtartott *Az emlékezés feladata* című konferencián.

¹ Jichak Katzenelson: *Ének a kiirtott zsidó népről.* – Halasi Zoltán: *Út az üres éghez.* Kalligram, Budapest, 2014.

csak nemesi családok jobban számon tarthatják őseiket, mint a szegényparaszti vagy munkás családok. Nem tudom igazolni, de a holokauszt utáni zsidó családoknál különösen rövidnek tetszik ez az emlékezet – részint mert igen sok családban megszakadt a régi történetek átadásának sora, annyian meghaltak, akik fenntarhatták volna a családi emlékezetet, és nem tudták elmondani az ő felmenőiktől kapott történeteket – részint mert életbe lépett a készakart felejtés mechanizmusa. Nemcsak hogy a családra, de magára a zsidó származásra sem akartak emlékezni azok, akik valahogy mégiscsak túléltek a Shoát, sokakban alakult ki az a képzet, hogy a zsidóság pusztá számontartása is azt a lehetőséget rejti magában, hogy újra rájuk szakad a származás szerinti megkülönböztetés. Nem is akarok, nem is tudok válaszolni tehát arra a kérdésre, hogy milyen távolra tekint vissza saját múltjába a zsidóság, csak két irodalmi mű segítségével akarom bemutatni, mi a kérdés értelme.

(*A Simonok meséje*) Van egy emlékezetes jelenet Nádas Péter regényében, az *Egy családregény vége* címűben. A nagyapa unokájának mesél, először ezt mondja:

„Csak egyetlen szót kell kimondanom, amit nem mondhatnék. Jézus. Egyszer, ezeröttszázkilencvennyolcban így kiáltott fel egy ősöd Budán: haljunk meg, hogy megmeneküljünk. Ez lett az én jelmondatom. Majd te is válassz, vagy válasszon ő tégedet.”²

Majd folytatja, és visszamegy a bibliai Simeon történetéhez, utána meg egy kétezer évvel ezelőtti Simon történetét mondja el, aki tanúja Krisztus megfeszítésének, közben hozzáfűzve:

„eltelt majdnem kétezer év. Nem nagy idő. Bennem találkoztak. De erről még hallgatók. Erről a nagyapám nem tudhatott, és most csak azt mondhatom, amit ő, a szederfa alatt, a padon.”³

A nagyapa elbeszélését a kisfiú-elbeszélő hűen tolmácsolja, de nem kommentálja. Azt az illúziót kelti, hogy szó szerint megjegyezte ugyan, de semmit nem akar hozzátenni, és semmi tanulságot nem akar levonni, semmiképpen nem értékeli és nem is szituálja a mesét. Akkori érzéseiről sem számol be, legföljebb azt érzékelheti az olvasó, hogy a pontos reprodukció ellenére az akkori kisfiú számára mindez nem volt fontos.

Ugyanerről a részletről más szemszögből írtam már.⁴ Ott, akkor az érdekelt, hogy a hagyomány megszakadását, a családregény folytathatatlanságát hogyan teszi érzékelhetővé a szöveg. Hogy az unoka számára mindaz, amit a nagyapa mesél, milyen felfoghatatlan, és milyen csapás ez a nagyapa számára, aki érzékeli: visszavonhatatlanul eldöntött végről van szó, mindörökké lezárult valami, ami évszázadokon, talán évezredekken át eleven volt. Amikor a nagyapa beszámol arról, hogy régen hogyan viccelődtek a „szeder” és a „széder” szavak hasonlóságán, akkor olyan nyelvi tréfáról ad számot, ami kifigurázza ugyan a tradíciót, de nagyon erősen kötődik is hozzá – egyszerre gyerekes felforgatás és bensőséges kapcsolat azzal, amit kinevet.⁵ Az unoka csak értelmetlen halandzsával tud előállni – már nincs meg az az alapzat (a vallási hagyomány, a szent nyelv akár felületes ismerete), ami értelmet adott nagyapja gyerekkori játékának. Magáért való, semmiből nem fakadó és semmi felé nem vezető viccelődés, idétlenkedés – nincs benne az idő folyamatá-

² Nádas Péter: *Egy családregény vége*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1999, 71.

³ Uo., 68.

⁴ Csalárd regény. (Újraolvasás) *Jelenkor* 45(2002), 1051–1056.

⁵ I. m., 76.

ban. Ez a kis intermezzo a nagyapa meséjének közepébe ékelődik, mintegy előre jelezve, hogy mindaz, amit az öreg elmesél, az unoka ismeret- és hagyomány-hiányos ürességébe, a meg nem értésbe, a feledésbe fog hullani. Paradox módon persze ezt abban a szövegben olvassuk, aminek mégiscsak az unoka az elbeszélője, továbbadója, megismételője – tehát a nagyapa (és az ő nagyapjának) története mégis megmarad, nemvész el mindörökké.

Mi mint olvasók ugyanakkor nemcsak pusztán megfigyelők vagyunk, hanem talán kicsit többek is: bevonódunk az unoka és nagyapa párbeszédébe, amennyiben ránk van bízva, mit teszünk a történettel – elhisszük-e, egyáltalán: fontosnak tartjuk-e, hogy higgyünk benne, megőrizzük-e, továbbadjuk-e, része lesz-e mostantól a mi hagyományunknak.

Itt rögtön több kérdés adódik.

Egyrészt: az *Egy családregény vége* nem a holokausztról szól. Amennyiben – többek között – egy hagyomány, egy szokásrend, egy hit, egy életforma végéről is beszél, annyiban ott van fölötte, mögötte a holokauszt árnya. A huszadik század második felében említeni sem lehet a zsidóságot a holokauszt emléke nélkül. A hagyomány megszakadása – kimondatlanul ugyan, de – ezzel is összefügg a regényben. Nyilván elképzelhető egy „zsidótlanítható” értelmezés is,⁶ amely minden tradicionális kapocs meglazulását, a szét hullást, az értékek elvesztését általában (mindenféle zsidóságtól függetlenül) olvasná ki a szövegből, és még csak azt sem mondanám, hogy ez meghamisítja a regényt. De erősebb, kompaktabb, és több részletet bevilágító interpretáció, ha mégis tekintetbe vesszük a zsidó kultúra, hagyomány, hit, család szétesését, s akkor viszont – ha nem is egyértelmű magyarázatként vagy okként – sötét lyukként ott kell, hogy legyen a népi történet eseménye.

Másrészt a nagyapa több szempontból is megbízhatatlan elbeszélőnek értelmezhető. Amit elmond, az túlságosan is kidolgozott, csiszolt, irodalmias, retorikus – ez ha az unokában nem is, az olvasóban gyanút ébreszt. Története mitikus, tele jól ismert és furcsa bibliai töredékekkel, olyasmiről *mesél* tehát, amit az, aki hisz, a hit szerint, a hit értelmében valóságnak fogad el – különös változat jön így létre családi történet, hitbéli igazság, történeti elbeszélés és fiktív tanmese között. De – legfőképpen – megbízhatatlan elbeszélő a nagyapa azért, mert aligha hihető, hogy a családi emlékezet ilyen mélyre nyúlna vissza az időben. A nagyapa nem lehet hiteles tanú, legföljebb tanúskodásként tanúskodásának sokadik generációs tanúja. Mindenesetre: amikor a nagyapa hat-, kétezer évre, vagy akár csak négyszázra tekint vissza, az különös.

Vagy nevezzük botránynak. Vagy mélységes iróniának. Vagy minden józan megfontolás kihívó provokációjának.

(*A régmúlta emlékezés botránya*) Amikor a nagyapa arra utal, hogy 1598-ban hogyan kiáltott fel a család egyik őse Budán, akkor vagy egy legendát állít be valóságosan megtörtént eseményként, vagy valami hitelesnek tekinthető híradást illeszt be a családtörténetbe, ki tudja, mennyi alappal – ez az egy mondatos megjegyzés világít rá az egész elbeszélés kétes mivoltára. Aligha van olyan család, amelyiknek az emlékezete ilyen messzire terjedne – és a nagyapa ezt a nyilvánvaló képtelenséget akarja elhíttetni az unokájával (és velünk, a regény olvasóival), a nyilvánvalóan fiktív eseményt valóságos történetként mondja el, s közben védi őt tekintélye (és a családtörténet, a felmenők végtelen láncolatának autoritása). Maga a távolba visszanyúló emlékezet koholmányként leplezi le magát – ez vagy provokáció, vagy irónia, vagy botrány.

⁶ Természetesen más értelemben használom a szót, mint híres írásában Heller Ágnes (Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban. In: Török Petra, szerk.: *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet; Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997, 349–362.) De ha az ábrázolás szintjén számot vehetünk azzal, hogy hogyan fojtja el (jelentékteleníti, szorítja háttérbe, stb.) a szöveg a zsidóságot, akkor az értelmezés szintjén is elgondolható mindez.

Ugyanakkor persze nagyon is komoly. A nagypapa – meg az ő nagypapja, akitől a történet származik – a sok ezer évvel ezelőtti Simonok és a mindenkori ma Simonjai közötti kontinuitást van hivatva megteremteni. A régi Simonokról szóló elbeszélés egyszerre ok-okozati és hasonlósági viszonyban áll a ma világával: eredete annak, és bizonyos tekintetekben hasonlít rá, vagy legalábbis tanulságokat lehet levonni belőle a mára nézve. Metonimikus és metaforikus tehát, egyszerre. Csakhogy mindez megbízhatatlan, feltételes, kérdéses – hinni lehet (a nagypapa szerint: kell) benne, vagy félre lehet lökni, pusztán mesének tekinteni. Az unoka nem hisz benne – de továbbadja nekünk, az olvasóknak.

Felteszem újra a kérdést: milyen mély a múltnak kútja? És ha mélységes mély is – meddig látunk bele?

(*Halasi és a középkor „emléke”*) Lássunk egy másik, másképpen bonyolult választ. Halasi Zoltán most megjelent könyvében világosan artikulálódik három idő – a régmúlt, a holokausz ideje és a ma. Míg Nádasnál a holokausz csak árnyékként van jelen, a másikat mi jelenítjük, akik az olvasás jelenidejében élünk, a régmúltat pedig a Biblia két részének ideje képviseli, addig Halasinál sokkal egyértelműbb a tagolás. Valami hasonlóság mégis van a két mű között. A mi mostunkhoz képest a két múlt – a holokauszt és a régmúlt – egyaránt az emlékezet része, és a kérdés, amit mindkét mű föltesz, ezek kontinuitása vagy bármilyen kapcsolata. Mint láttuk, Nádas fenn is tartja a folytonosság lehetőségét, meg a hasonlóság esélyét is – ugyanakkor mindkettőt kétségbe is vonja, mert a nagypapa mondanója üres fecsegés, játék vagy ironikus meghökkenés is lehet.

Nem elemzem Halasi szövegét, csak arra szorítkozom, hogy az ő válaszait próbáljam értelmezni. A könyv centrumában Jichak Katzenelson eredetileg jiddis nyelvű poémája áll, a holokauszt páratlanul megrázó dokumentuma. Ezt követi Halasi nagyesszéje, az „Út az üres éghez”, ami – némi túlzással – az egész kelet-európai zsidóság történetének feltárása: a műfajok elképesztő karneválja, mesékből, térképekből, adatokból és hiteles történeti szövegekből összeálló szöttes, ami éppen ezzel a sokféleséggel, villózó és mindig töredékes elbeszélésmóddal mutatja a tárgy gazdagságát és megragadhatatlanságát. De tovább korlátozom magam: most csakis azt a kérdést vetem föl, hogy mit keres a holokausz-poéma mellett, vele egy kötetben a versfüzér a középkorról.

A középkor-versek – a szerző nem kifejtett, de jelzett szándéka szerint – az „előzményeket” **van** hivatva megmutatni. Azt az európai gondolkodásmódot, azokat a mindennapi attitűdöket, amelyek a huszadik század népiértésének borzalmához vezettek. Nincs is a középkor-versekben túl sok és explicit utalás a zsidókkal szembeni érzelmekre, sőt magukra a zsidókra sem. A versek a középkori gondolkodást, az észjárás legfontosabb pontjait és a középkori élet folytonosan jelenlevő témáit villantja **ja** föl, ami azonban – ha ilyen perspektívából olvassuk, márpedig a kötet egésze erre kényszerít – mégis arra szorít, hogy minduntalan eszünkbe juttassuk **a** (vagy hogy emiatt eszben tartsuk) a zsidóság sorsát.

Ahogy Nádas regényében a nagypapa „identitás-ajánlattal” szolgál – így nevezi Szűcs Teri⁷ a valahai Simonok-Simeonok történeteit, amelyekkel az unoka azonosulhatna, vagy amelyek arra szolgálhatnak számára, hogy valamiképpen vonatkoztassa őket magára –, úgy Halasinál maga a könyv „beszélője” (vagy: „Halasi Zoltán”) lesz ez a nagypapa: átnyújtja nekünk, az „unokáknak” a középkor egyfajta körképét, hogy ezzel ébresszen rá önazonosságunkra, hogy elhelyezhessük magunkat a régi történetek segítségével a múltban, a közelmúltban vagy őseink láncolatában. Mi, olvasók – mint Nádasnál az unoka – lerázhatjuk magunkról, komolyan vehetjük, töprenghetünk rajta: döntés kérdése, hogy van-e közünk hozzá, s hogy mi közünk hozzá. Ez is provokatív (vagy játékos vagy botrányos) szembesítés, mint Nádasé.

⁷ Szűcs Teri: Az emlékezés formái két regényben. Nádas Péter: Egy családrege vége, Márton László: Árnys fűtca. *Beszélő* 16(2011), 10.,

De azért itt megint van egy sor kérdés. A holokausz és a középkor, hogy úgy mondjam, nem simul problémamentesen egymáshoz – egymás mellé állításuk inkább töprengésre ösztönöz.

Először is, a középkor zsidóellenessége, mint ezt Halasi versciklusa érzékelteti, nagyon erősen gyökerezik a keresztény hitben. Alapja a vallás, annak minden teológiai, etikai, életvezetési, rituális, stb. vonatkozásával, és minthogy abban a korban általában az élet elképzelhetetlen a vallási meggyőződés (de legalább annak az egész életet átszövő megszámálhatatlan szabálya, szokása, gondolkodásmódja) nélkül – így ennek egyszerre része és következménye a zsidók kirekesztése, a tőlük mint más hitek, szokások, rítusok követőivel szemben való idegenkedés.

Ugyanakkor viszont mivel minden a hiten múlik, köztudott tény az is, hogy a középkor zsidóellenessége sokkal inkább nevezhető antijudaizmusnak, mint antiszemitizmusnak: nem a zsidók mint nép, nemzet, mint „vérségi” kapcsolatú társadalmi vagy származási kategória a célpont, hanem mint a más vallású-szokású emberek csoportja. Nem a származás számít, nem a családi kapcsolat vagy a „vér” – hanem az istenhit más formája, mindazzal, ami ezzel együtt jár.

Másodszor: a középkor-versek diametrikusan szembekerülnek Katzenelson poémájával annyiban is, hogy a szemtanú hiteles és többé-kevésbé narratív szövegével szemben itt egyértelműen fiktív ábrázolt világgal szembesülünk, többé-kevésbé lírai szövegekkel. A poéma beszélője „Jichak Katzenelson” – a középkor-versek beszélője azonosíthatatlan. Katzenelson történetet mond – a kötet harmadik részének szövegei rengeteg apró történetet (vagy: egyet sem). Nemcsak a tanú hitele kérdéses, hanem magának a beszámolóknak a megvalósítása is egészen más.

Ráadásul, harmadszor, a holokausz az olvasóhoz közelebb, a középkor ismeretlen és távoli – ez utóbbi éppen ezért sokkal inkább rászorulna az akár illuzorikus, fiktív hitelesség bélyegére. S a kínálókozó szembeállítások közül még egy: míg a holokausz eseménye ha pontosan nem is, de időben elég jól körülhatárolható, „a középkor” sokkal inkább hosszú, elmosódott körvonalú, folyamatszerű és belül is erősen tagolt korszakot jelöl.

(*Metafora és metonímia*) Persze pont ez volna, mármint a hosszú időtáv, a rég elmúlt idő (az egyik) lényeg: a holokauszt visszavezetni egy folyamathoz, az egyszeri és körülírható eseményt beleilleszteni egy kontinuumba – vagy éppen melléállítani, szembeállítani. Metaforaként (vagyis: hasonlítani egymáshoz a kettőt) vagy metonímiaként (vagyis: egyiket a másikkal rész-egész vagy ok-okozati viszonyba hozni). Ahogyan Nádas szövegében a Simonok történetei példázatos hasonlatai és egyúttal előtörténetei a jelen Simonjainak.

Két megfontolás kerül élesen szembe egymással, és ez volna a mondandóm veleje. Az egyik éppen a metonímia-metafora kérdéssel függ össze. Az, hogy a holokausz eredetét, okait körülményeit, hatásait, vagy akár egyes részleteit vizsgáljuk, vagyis kutassuk mindazon metonimikus összefüggéseket, amelyekbe behelyezhető, megkerülhetetlen, mondhatni kötelező feladat. (Feladat: nem is részletezném hogy mikor és kinek a számára – bár ezt is érdemes volna megvizsgálni.) Mindenesetre: keressük, próbálgatjuk, gyakoroljuk és kritizáljuk a holokausz eseményének metonímiáit, már az esemény óta, máig, és nyilván még sokáig. Egészen más viszont a helyzet a holokausz metaforáival. A *Sorstalanság*⁸ végén ott az az emlékeztető néhány mondat „a lágerek pokláról” – „ez csak afféle hasonlat”, mondja Köves Gyuri beszélgetőtársa.

„– Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábor? – és azt feleltem, sarkammal közben néhány karikát írva lábam alá a porba, hogy ezt min-

⁸ Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest, Századvég Kiadó, 1993.

denki a maga módja és kedve szerint képzelheti el, hogy az én részemről azonban mindenesetre csak a koncentrációs tábor tudom elképzelni, mivel ezt valamennyire ismerem, a pokolt viszont nem.”⁹

A holokausztt hasonlítása, vagyis *metaforák* keresgélése a holokausztra – Köves Gyuri számára nevetséges, elképzelhetetlen, hiábavaló. A lágereket nem lehet *hasonlítani*. Csak olyanhoz lehetne, amit nem ismerünk. És általában is, a *Sorstalanság* sugallmazásától eltekintve – kétséges, gyanús művelet az, ha nem eredetet, okot, körülményt, hanem *összevetést* keresünk. A holokausztt egyedisége, hasonlíthatatlansága ezt nem teszi lehetővé. Nem *egy* a népi történetek közül, nem *egy* a zsidóüldözések közül, ami így-úgy megfeleltethető volna más eseményekkel.

Ez volna az egyik, igen erős megfontolás. Nincs persze tilalom, sem művészi, sem etikai, sem politikai, sem tudományos rendszabályok nincsenek – csak éppen nagyon erős a kétely, az aggály, a félelem attól, hogy a holokausztnak valami nagyon lényeges mozzanata vész el a hasonlítás – a metafora-keresgélés – révén.

A másik megfontolás viszont az igen erős kísértés arra, hogy a holokausztt emlékeztetve kimozduljon, elevenné váljon, hasson és megrázzon: hogy a múzeumból kikerüljön, hogy ne váljon egyre távolabbi és egyre megragadhatatlanabb történelmi eseménnyé. A kimozdítás pedig olykor blaszfémia is jelent: meglepetést, a meglepetés erejét. Elég a *Maus*¹⁰ gondolni, vagy *Az élet szépre*¹¹ (bár ezek egymástól is, a metafora-szerkezettől is erősen eltérnek). Ilyen meglepő, provokatív gesztusnak értékelem Halasi középkor-metaforáját. Említettem, hogy Nádasznál a nagyon régi történetek felelevenítése egyszerre van hivatva kifejezni a folytonosságot, a történetek egymáshoz kapcsolódását (vagyis a metonímiát) és a régmúlt és a jelen hasonlóságait (vagyis a metaforát); hasonlóképpen Halasi is egyszerre érzékelteti a középkori zsidóellenesség érintkezéses és hasonlóságon alapuló kapcsolatát a huszadik századdal. Minthogy Halasinak kifejezetten a holokausztt a tárgya, nagyon erős a gesztus hatása: arra kényszeríti az olvasót, hogy elfogadja és berzenkedjen, hogy igazolja és kifogásokat keressen, elismerje és elutasítsa egyszerre.

(A megszólaló önigazolása) Végezetül hadd hozzak be egy olyan szempontot, ami mintha kicsit túl is volna a szövegen magán – mintha szövegen kívüli volna. Minthogy ez a hasonlítás, a holokausztt és a középkor egymás mellé állítása rendkívül kényes művelet, nagyon erős az elmozdítás vagy kikököntés provokatív jellege, valami jelzésre van szükség, hogy ebben semmi trivializálás, semmi rosszízű, pláne semmi ellenséges nincs. Emlékezzünk csak vissza a *Maus* számtalan efféle gesztusára – a személyes érintettség és az őszinte megrendülés jelzéseire, amelyek nélkül az olvasó zavara talán még sokkal nagyobb volna, és gyanakodhatna a szándékot, de akár a jelentést, modalitást illetően is. Halasi három szövegrészből álló szövegegyüttesében elegendő maga a Katzenelson-poéma – no meg az, hogy milyen hosszú és odaadó munkával fordította le ezt a költő, s mennyi aprólékos gondnal szedte össze a történelmi esszé adatait. Mondom, ez szövegen túli szempontnak tűnik, de aligha elhanyagolható: annak, aki a holokausztról ír, s különösen, ha provokatív módon távoli világgal metaforikus (és metonimikus) viszonyba hozza, éreznie kell tettének etikai tétjét, de legalábbis kényes és gyanús mivoltát. Mellé kell tehát tennie egy erőteljes jelet – ez esetben a jel a kötet súlypontja, lényege, oka és értelme: a katzenelsoni tanúságtétel.

⁹ Uo., 198.

¹⁰ Art Spiegelman: *Maus. Egy túlélő regénye*. Budapest, Ulpius-ház Könyvkiadó, 2005.

¹¹ Rendezte Roberto Benigni, 1997.